

Обривкіна О.М.,

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права

Університету державної фіскальної служби України
ORCID: 0000-0002-8768-7778

Браславець І.В.,

здобувач

Навчально-наукового інституту права

Університету державної фіскальної служби України
ORCID: 0000-0002-9593-5137

РОЗВИТОК САМОЗАХИСТУ ЯК ФОРМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

DEVELOPMENT OF SELF-DEFENSE AS A FORM OF HUMAN RIGHTS PROTECTION

Самозахист є порівняно новим, однак вкрай актуальним явищем для вітчизняної цивілістики з тих причин, що роль та значення самозахисту значно недооцінювались, а найефективнішим способом захисту вважався судовий захист, способи самозахисту розглядались виключно як засоби для протидії фактичним порушенням, а поняття самозахисту нормативно визначили лише з прийняттям Цивільного кодексу у 2003 р.

Актуальність цієї теми зумовлюється ефективністю самозахисту як форми захисту в цивільному процесі. Метою цієї статті є аналіз механізмів самозахисту прав людини в українському праві. Право на самозахист належить до системи особистих прав і свобод людини, оскільки гарантує людське життя, безпеку і захист від будь-яких форм насильства. Реалізація особою свого права на самозахист – це діяльність, що здійснювана в односторонньому порядку та ґрунтується на принципі неперевищення меж оборони, тобто здійснюється у межах визначених законом. Самозахист може реалізовуватися лише в умовах загрози. У кожному конкретному випадку постає проблема вибору найбільш адекватного способу самозахисту прав. При цьому завжди має дотримуватися принцип всебічності і повноти захисту порушеного права, а також має бути можливість досягнення цілей захисту шляхом використання такого способу. Використовуваний спосіб самозахисту має бути співмірний порушенню і не виходити за межі дій, необхідних для його припинення.

Ключові слова: самозахист, самоуправство, противоправні посягання, захист прав та свобод, суспільно небезпечний замах, припинення посягання, форми, способи, засоби самозахисту.

Self-defense is relatively new, but extremely relevant for domestic civilization for the reasons that the role and importance of self-defense was greatly underestimated, and the most effective way of protection was judicial protection, self-defense was considered only as a means to combat actual violations adoption of the Civil Code in 2003.

The purpose of this article is to analyze the mechanisms of human rights self-defense in Ukrainian law. The right to self-defense to trace to the system of special rights and freedoms of the people, to the guarantor of human life, security and protection from any forms of violence. Realization of a special right to a self-defeating person is a whole-heartedness, one-sided order that is ruled on the principle of not shifting between defenses, so that one can stand at the borders of the law. The right to self-defense belongs to the system of personal human rights and freedoms. The exercise of a person's right to self-defense is based on the principle of not exceeding the limits of defense. Self-defense can be implemented only when there is a threat. In each case, there is a problem of choosing the most adequate way of self-defense. At the same time, the principle of comprehensiveness and completeness of protection of the violated right, as well as the possibility of achieving the goals of protection by using such a method, must always be observed. The method of self-defense used must be commensurate with the violation, and not go beyond the actions necessary to stop it.

Key words: self-defense, self-government, unlawful encroachment, protection of rights and freedoms, socially dangerous encroachment, cessation of encroachment, forms, methods, means of self-defense.

Самозахист є порівняно новим, однак вкрай актуальним явищем для вітчизняної цивілістики з тих причин, що роль та значення самозахисту значно недооцінювались, а найефективнішим способом захисту вважався судовий захист. Способи самозахисту розглядалися виключно як засоби для протидії фактичним порушенням, а поняття самозахисту нормативно визначили лише з прийняттям Цивільного кодексу у 2003 році.

Актуальність теми зумовлюється ефективністю самозахисту як форми захисту в цивільному процесі.

Дослідженням поняття й способів самозахисту займалися М.М. Агарков, К.І. Анненков, О.І. Антонюк, Ю.В. Баулін, А.В. Венедиктов, С.Н. Веретникова, Е.В. Вітман, Д.В. Дождев, В.Л. Зуєв, О.С. Іоффе, М.М. Катков, А.І. Косарев, П.С. Матишевський, Д.І. Мейер, М.І. Мітіліно, С.А. Муровцев, І.Б. Новицький, С.В. Пахман, К.П. Победоносцев, І.М. Тютрюмов, Г.Ф. Шершеневич, В.А. Удинцев, В.А. Усанова та інші вчені. Серед сучасних цивілістів різні аспекти самозахисту вивчали Ч.Н. Азімов, Т.В. Боднар, М.І. Брагінський, В.В. Вітрянський, Т.М. Карнаух, М.С. Карпов, Г.Б. Леонова, Д.Ю. Макаров, С.В. Сарбаш, П.А. Скобліков, М.В. Южанін, Л.М. Якушина та інші науковці.

Метою статті є аналіз юрисдикційних та неюрисдикційних форм та способів захисту прав людини в українському праві.

Витоки самозахисту можна виявити ще у висловлюваннях піфагорійців (VI–V ст. до н. е.). Піфагор і його послідовники сформулювали дуже важливе для подальших прихильників природних прав людини положення про те, що «справедливе полягає у відплаті іншому рівним» [1, с. 11].

У додержавний період у Римі не існувало спеціального уповноваженого органу для захисту порушених прав, тому в ті часи керувалися звичаями. Згодом на зміну звичаям прийшло самоуправство, або поєдинок, за допомогою якого особа захищала свої права, цілковито покладаючись на власні сили, залучаючи на допомогу членів своєї родини, близьких родичів тощо. У той час скривджений чинив із кривдником так, як вважав за потрібне, керуючись власним розумінням справедливості, через що кривдник міг зазнати більшої шкоди, ніж завдав сам. Це зумовило потребу у створенні контрольованого процесу розправи. Було сформульовано принцип таліона, за яким скривджений міг вимагати жертву, рівноцінну понесеній ним втраті. Саме цей принцип поклав початок визначенню меж самоуправства. Так, у римському праві в межах цивілістики з'явилось поняття «самоуправство» (первісна форма захисту прав), яке нині вважається прабадьком самозахисту. Відповідно до своєї подальшої еволюції інститут самоуправства викликав нове явище – пособництво. Від-

булося це в найдавніші часи (близько VI – IV ст. до н. е.), коли процес здійснювався на суспільних засадах, община сама висувала суддів або пособників, які не лише засвідчували факт вчинення правочину, а й у разі відмови боржника примушували його виконати зобов'язання. Пособники давали схвалення змісту правочину та ручались перед зацікавленою стороною за його дійсність [2, с. 243].

З часом захист прав та інтересів громадян став справою держави, хоча деякі елементи саморозправи ще довго зберігались навіть у розвиненому римському праві. У Дигестах Юстиніана було зафіксовано правило, за яким насильству дозволялось протидіяти силою. Це означало, що насильницькі дії могли вчинятися зацікавленими особами у власних інтересах лише в надзвичайних випадках як стан необхідної оборони. Самозахист був засобом захисту проти неправомірного нападу, спрямованого проти особи чи її майна [3, с. 51].

Інтерес до цього права в нашій державі підвищився у зв'язку з тим, що право на самозахист на рівні Конституції України було визнано самостійною й рівноцінною можливістю правового захисту, скористатись якою особа може на власний розсуд [4, с. 4]. У ч. 4 ст. 55 Конституції України проголошено, що особа має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права й свободи від порушень і протиправних посягань. Загалом самозахист – це міжгалузевий, комплексний, правовий інститут, що являє застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства [5, ст. 19]. У теорії права під самозахистом розуміють необхідну оборону і крайню необхідність. Деякі вчені зараховують до самозахисту самоуправство. Зокрема, Є.В. Вітман визначає самоуправство як самостійне, без звернення до органів влади, здійснення громадянином захисту або відновлення порушеного або такого, що перебуває під загрозою права, що належить або самому громадянину, або третім особам [6, с. 179].

І.М.Осолінкер пропонує розглядати самозахист як правомірну дію, що здійснюється без звернення до компетентних органів держави [7, с. 3]. Характерними ознаками самозахисту вчені вважають такі: 1) виникає у разі порушення цивільних прав або його реальної загрози; 2) здійснюється в односторонньому порядку (тобто особою, права якої порушені, без звернення до компетентних органів); 3) здійснюється лише у формі дій; 4) можлива реалізація конкретного заходу самозахисту має бути передбачена у законі чи договорі; 5) дії при самозахисті спрямовуються на забезпечення недоторканності права, припинення порушення, ліквідації наслідків; 6) можливе наступне оскарження дій особи, яка самостійно захищає своє цивільне право, до компетентних органів.

Способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Зміст самозахисту визначають норми Конституції України, а також галузеві норми про: самозахист цивільних прав (ст. 19 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ)), самозахист батьками своєї дитини (ст. 154 Сімейного кодексу України), необхідну оборону (ст. 36 Кримінального кодексу України та ст. 19 Кодексу України про адміністративні правопорушення), крайню необхідність (ст. 39 Кримінального кодексу України та ст. 18 Кодексу України про адміністративні правопорушення), притримання майна кредитором (§ 7 Глави 49 ЦКУ) [8, с. 92].

Ст. 16 ЦК передбачає способи захисту, самозахист особистих немайнових прав фізичної особи, що забезпечує її соціальне буття, може здійснюватися лише такими способами: 1) припинення дії, яка порушує право (необхідна оборона, дії у стані крайньої необхідності); 2) відновлення становища, яке існувало до порушення; 3) зміна правовідносин (у разі порушення зобов'язання однією стороною друга сторона має право частково відмовитися від зобов'язання, внаслідок чого умови зобов'язання змінюються (ст. 615 ЦК України); 4) припинення правовідносин (одностороння відмова від договору); 5) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди [9].

В.А. Усанова визначає, що всі способи самозахисту умовно можна поділити на 3 групи:

1) способи, які можуть бути використані тільки в індивідуальній формі (право не свідчити проти себе і своїх близьких, необхідна оборона);

2) способи, які можуть бути використані тільки в колективній формі (мітинги, демонстрації, страйки тощо);

3) способи, які можуть бути використані і в індивідуальній, і в колективній формі (звернення, пікетування, крайня необхідність) [10, с. 155–156].

Таким чином, залежно від кількості суб'єктів, які беруть участь у процесі самостійного захисту прав і свобод, можна виділити дві форми реалізації права на самозахист: індивідуальну і колективну.

Вибираючи спосіб самозахисту порушеного права чи інтересу, особа здійснює право на захист на власний розсуд (ч. 1 ст. 20 ЦКУ). [9]. При цьому застосування особою засобів протидії під час реалізації права на самозахист завжди має відповідати межах його здійснення, визначеним положеннями ч.ч. 1, 2 ст. 19 ЦКУ [9].

Самозахисні дії у вигляді необхідної оборони та крайньої необхідності мають надзвичайно-виятковий характер, оскільки зумовлюються несподіваними фізичними посяганнями на життя, здоров'я та (або) майно особи, яка змушена вдаватися до самозахисту через немож-

ливість отримання своєчасної допомоги від уповноважених органів влади та їх посадових осіб, а також коли існує ризик, що без здійснення захисту силами самого правовласника неможливо іншим чином захистити майнові й особисті немайнові інтереси останнього або захист благ і прав набагато ускладниться чи виявиться зовсім неможливим. Традиційно межі самооборони не вважаються перевищеними за дотримання таких умов: 1) наявний факт нападу, що має протиправний характер; не всі протиправні дії вимагають застосування оборонних заходів, тому цивільне право в розумінні протиправності нападу орієнтується на кримінальне законодавство; 2) необхідна оборона спрямовується на захист інтересів особи, яка обороняється, інтересів держави, суспільних інтересів чи іншої особи, яка зазнає злочинного посягання; 3) оборона визнається необхідною, якщо вона застосовується своєчасно, є адекватною інтенсивності й характеру нападу та спрямовується безпосередньо на нападника [11, с. 180–186].

Що ж стосується крайньої необхідності, то це стан, коли особа заради відвернення шкоди, що загрожує її інтересам або інтересам іншої особи, держави чи суспільства, завдає шкоди іншій особі, якщо небезпеку не може бути усунено іншими шляхами й засобами (наприклад, із метою гасіння пожежі та запобігання поширенню вогню особа виламує двері чи розбиває вікно в чужому будинку; водій, намагаючись уникнути наїзду на пішохода, заподіює шкоду іншому автомобілю). Особливість обставин, які закон зараховує до крайньої необхідності, полягає в тому, що усунення небезпеки за цих обставин не може бути здійснене звичайними способами, тому особа, яка діє в стані крайньої необхідності, змушена використовувати способи, пов'язані із заподіянням шкоди [12, с. 116].

Особливим способом самозахисту в цивільному праві є притримання майна. Відповідно до ст. 594 ЦКУ кредитор, який правомірно володіє річчю, що підлягає передачі боржнику або особі, вказаній боржником, у разі невиконання ним у строк зобов'язання щодо оплати цієї речі чи відшкодування кредитором пов'язаних із нею витрат та інших збитків, має право притримати її в себе до виконання боржником зобов'язання. При цьому мається на увазі захист охоронюваного законом інтересу щодо належного виконання зобов'язання. Притримання виконує подвійну функцію: є не лише видом самозахисту, а й специфічним способом забезпечення виконання зобов'язання, спрямованим на стимулювання боржника до належного виконання зобов'язань. Безпечувальний механізм притримання полягає в тому, що боржник зацікавлений у поверненні необхідної йому речі, саме завдяки чому він виконує свій договірний обов'язок перед кредитором.

Згідно з приписами ст. 596 ЦКУ до кредитора, який притримує в себе річ боржника, не перехо-

дить право власності на неї. Таким чином, власником притриманої речі залишається боржник, а сам факт притримання не змінює правовий статус притримуваної речі, хоча фактично боржник не має можливості володіти й користуватись належним йому на праві власності майном [9]. Притримання – це правомірне непередання кредитором речі, що належить боржнику. Проте воно є правомірним лише за наявності відповідних умов, зокрема таких: 1) наявність договору між сторонами, за яким одна сторона (кредитор) зобов'язана вчинити певні дії та в результаті передати визначену річ іншій стороні (боржнику) або третій особі, а боржник своєю чергою зобов'язаний оплатити вартість цієї речі чи відшкодувати інші витрати, понесені кредитором. Таким договором може бути, наприклад, договір зберігання, договір комісії, договір перевезення, договір підряду, а також деякі інші, що передбачають на певному етапі володіння річчю стороною, яка не є власником цієї речі; 2) кредитор має володіти річчю правомірно. Так, кредитором, який має право притримати річ, може стати перевізник за договором перевезення, який не видає вантаж отримувачу до повного розрахунку за надання послуг; зберігач за договором зберігання, який не передає річ покладодавцю до внесення плати; підрядник за договором підряду, який не передає

створену ним річ до моменту оплати виконаної роботи тощо; 3) факт невиконання боржником обов'язку щодо оплати речі або обов'язку щодо відшкодування витрат та інших збитків у визначений строк [13]. У разі недотримання наведених умов притримання перетворюється на незаконне володіння з усіма відповідними наслідками.

Таким чином, право на самозахист належить до системи особистих прав і свобод людини, оскільки гарантує людське життя, безпеку і захист від будь-яких форм насильства. Реалізація особою свого права на самозахист – це діяльність, що здійснюється в односторонньому порядку та ґрунтується на принципі неперевищення меж оборони, тобто здійснюється в межах, визначених законом. Самозахист може реалізовуватися в умовах загрози. У кожному конкретному випадку постає проблема вибору найбільш адекватного способу самозахисту прав. При цьому завжди мають дотримуватися принцип всебічності і повноти захисту порушеного права, а також можливість досягнення цілей захисту шляхом використання такого способу. Хоча застосування способів самозахисту не перешкоджає особі надалі звернутися за захистом до компетентних органів, використовуваний спосіб самозахисту має бути співмірний порушенню і не виходити за межі дій, необхідних для його припинення.

Список використаних джерел:

1. Веретенникова С.Н. Меры самозащиты в российском гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Екатеринбург, 2004. 189 с.
2. Муромцев С.А. Гражданское право Древнего Рима : монография. Москва : Типография А. И. Мамонтова и К°, 1883. 773 с.
3. Новицький І.Б., Перетерський І.С. Римское частное право: учебник. Москва : Юриспруденция, 2006. 448 с.
4. Антонюк О.І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2004. 205 с.
5. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 12.05.2020).
6. Витман Е.В. Разграничение самоуправства и самозащиты права. *Юридические науки*. 2006. № 2. С. 178–184.
7. Осолінкер І.М. Самозахист права власності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2011. 20 с.
8. Горбачева С.В. Самозащита прав по российскому законодательству : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нижегородская правовая акад. Нижний Новгород, 2005. 199 с.
9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435 IV. База даних «Законодавство України». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення 12.05.2020).
10. Усанова В.А. Конституционное право человека на самозащиту в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 . Волгоград, 2003. 198 с.
11. Вавилин Е.В. Самозащита гражданских прав. Российская юстиция. 2012. № 1. С. 180–186.
12. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав: Статут. 2-е изд., 2001. 411с.
13. Сербуль О.С. Притримання: правомірне володіння або порушення зобов'язань за договором. Електрон. наук. фахове вид. 2004. Вип. 2. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1200>.